

📖 Ikiliikkujan äärellä: Jännitteet Suomen evankelis-luterilaisen kirkon diakonaattikeskustelussa 1959–2019

Tiivistelmä

Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa on keskusteltu diakonaatin ja diakonian viran kehittämisestä vuosikymmenien ajan, ja prosessi on yhä kesken. Selkeään lopputulokseen ei ole päästy, vaikka kolme komiteaa ja useat työryhmät ovat tuottaneet aiheeseen liittyviä mietintöjä. Tässä systemaattisteologisessa artikkelissa etsin näistä prosessin dokumenteista syitä sille, miksi näin on. Keskustelu on koskenut esimerkiksi viran kolmisäikeisyyttä, diakonaattiin mukaan otettavia työntekijäryhmiä, ordinaatiota sekä uudistuksen mukanaan tuomia hallinnollisia muutoksia. Selkeinä jatkotutkimusta vaativina kysymyksinä nousevat esille kysymys viran ymmärtämisestä, diakonialle annettu merkitys ja sisältö sekä ekumeenisten sitoumusten merkitys ja ymmärtäminen prosessin aikana.

Avainsanat: diakonaatti, virka, diakonia

Johdanto

”Ikiliikkuja on keksitty: diakonaatti.” Näin otsikoi blogikirjoituksensa pastori, kirkolliskokousedustaja Pasi Palmu vuonna 2019. Samaa termiä ovat diakonaatin yhteydessä käyttäneet esimerkiksi dosentit Kari Kopperi ja Niko Hutunen. He viittaavat Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa ainakin vuodesta 1959 käytyyn keskusteluun ja prosessiin diakonaatin uudistamiseksi. Tässä artikkelissa tutkin tätä keskustelua kahdesta suunnasta. Koska keskustelu on

ollut pitkä ja monipolvinen, tarkastelu jää väistämättä rajalliseksi ja painottuu kokonaiskuvan muodostamiseen. Yhtäältä etsin vastausta kysymykseen, mitä syitä kirkolliskokouksen päätökseen perustuvien komiteoiden ja työryhmien dokumenteissa on julkilausutusti nähty ja toisaalta, mitä syitä samoista dokumenteista voidaan nähdä sille, miksi keskustelu on kestänyt vuosikymmeniä ilman selkeää lopputulosta. Samalla muodostuu käsitys siitä, vastaavtko nämä toisiaan ja mitä tarkempaa selvitystä vaativia kysymyksiä mahdollisesti nousee esille tämän analyysin seurauksena. Artikkelini muodostaa näin kartoitettavan taustaselvityksen tulevalle väitöskirjalleni. Samalla sen mahdollisesti herättämä keskustelu voi tarjota uusia näkökulmia tutkimukselle, ja voin ottaa sen huomioon väitöskirjassa.

Saadakseni selville, mitä dokumenteissa on todettu, analysoin tekstejä ensin systemaattisella analyysillä, näin etsien niiden omaa sisäistä logiikkaa. Tarkasteluni kohteena ovat käsitteet ja niille eri yhteyksissä annettu sisältö. Näin saatua ymmärrystä valaisen dokumenttien kontekstin avulla. Näiltä osin tutkimusmenetelmäni vastaa systemaattista analyysia.¹ Tekstien sävyjen tulkintaa olen pyrkinyt vahvistamaan haastatteleamalla jokaisen komitean keskeisellä paikalla toiminutta jäsentä. Tämä auttaa ymmärtämään itse tekstissä käytettyjä muotoiluja. Dokumenttien ymmärtämisessä on lisäksi huomioitava kirkon itsensä käymä muu keskustelu sekä kirkon tekemät merkittävät virkaan liittyvät päätökset. Näihin kuuluvat pitkä keskustelu pappisviran avaamisesta naisille, sekä sitä seurannut lyhyempi prosessi piispanviran avaamisesta naisille. Merkittävät ekumeeniset dokumentit, kuten Kaste, ehtoollinen ja virka (BEM, 1982), Porvoon yhteinen julkilausuma (1992) sekä Kasvavaa yhteyttä (2017) ovat tuoneet diakonaattia koskevaan keskusteluun asioita, jotka on otettava huomioon. Prosessin eri vaiheissa näkyvät myös kirkon omat sisäiset uudistukset (kirkkolaki, kirkkokäsikirjat) ja strategiset linjaukset. (Kirko, 2000, 1986; Seurakunta 2000, 1987.) Yhdistelemällä kontekstin tietoja dokumenttien muotoilujen analyysiin esitän havaintoni siitä, miten kussakin vaiheessa on ymmärretty ja miten itse ymmärrän syyt keskustelun etenemisen tavalle ja suunnalle.

Alkuja

John Vikströmin esitelmä ”Vigningen till diakon och diakonissa” Kirkon sosiaalitoimikunnan diakoniaseminaarissa 1959 käsitteli diakonaattia ja kirkon

virkaa sekä vihkimisen teologiaa. Aihe oli ajankohtainen (Vikström, 1959, 3): Diakonisojen siirtyminen virallisesti kirkon työntekijöiksi ja sisarkotijärjestelmän lakkaaminen (Kansanaho & Hissa, 1974, 63–64), diakonian virkaan vihkimisen kaavan valmistelu (Saraja, 2009, 29) sekä kansainvälinen ekuumeeninen keskustelu virasta (Malkavaara, 2015, 123–125) olivat tuoneet sen pinnalle. Vikström itse painotti esitelmän johdannossa teologisia virtauksia, jotka ”ovat johtaneet muuttuneeseen näkemykseen diakoniasta, kirkosta ja virasta, sekä näiden voimakkaampaan korostukseen” (Vikström, 1959, 3).²

John Vikströmin esitelmässä kirkon virka on yksi virka, Kristuksen virka, joka jakaantuu eri tehtäviin, eli piispuuteen, papputeen ja diakonaattiin. Virka ja sen tehtävät ovat Kristuksen asettamia, mutta inhimillisesti voidaan tehdä käytännön järjestelyitä. Samansuuntaisesti olivat ennen Vikströmiä ajatelleet esimerkiksi arkkipiispa Martti Simojoki ja piispa Eino Sormunen. (Simojoki, 1950, 146–147; Vikström, 1959, 5–7, 10–11; Malkavaara, 2015, 100.) Vikström kritisoi Augsburgin tunnustuksen 5. artiklan viran ymmärtämisistä vain ”saarnavirkana” todeten, ettei tällainen näkemys tee oikeutta viralle eikä Lutherin sananteologialle (Vikström, 1959, 9–10). Virkaan vihitään, ja kirkon järjestyksen vuoksi vihkimisen suorittaa piispa. Koska virka on yksi, on siihen vain yksi vihkimys ilman aste-eroja. Vikström nostaa esiin Ruotsin ja Saksan keskustelusta kielelliset erottelut *vigning/invigning* ja *Ordination/Einsegnung*, mutta tyrmää ne perustelemalla viran ykseydellä: joko vihitään samaan virkaan tai ei mihinkään virkaan. (Vikström, 1959, 12–13, 23.) Esitelmä keskittyy viran ja vihkimyksen teologiaan ottamatta kantaa esimerkiksi seurauksiin käytännön kirkollisessa elämässä ja hallinnossa.

Haastattelussani emeritusarkkipiispa John Vikström toi esille ajattelevansa nykyisin jonkin verran eri tavalla kirkon viran ja diakonian viran suhteesta kuin vuonna 1959. Hän sanoo pitävänsä diakonian virkaa maallikkovirkana, johon siunataan, ja joka tästä maallikkotehtävästä käsin osallistuu kirkon viran tehtäviin samalla tavoin kuin nuorisotyönohjaaja, lapsityöntekijä tai lehtori – maallikkovirkana, jolle on delegoitu pappisviran diakonisia tehtäviä. Papeilla ja piispoilla hän näkee virassaan olevan koko kirkon viran täyteyden. Koko uudistamisprosessin syvin teologinen kysymys on Vikströmin mielestä juuri viran olemus ja diakonian viran suhde siihen. Kun tästä ei ole päästy yksimielisyyteen, on prosessi yhä kesken. Hän sanoo myös arvelevansa, että ne käytännön kysymykset, jotka hänen esitelmässään 1959 jäivät avoimiksi, ovat osaltaan vaikuttaneet prosessin pitkittymiseen. (Vikström J., 2017.)

Vuoden 1968 kirkolliskokouksen asettama virkakomitea (kokoontulo kts. tarkemmin Malkavaara, 2015, 136–144.), puheenjohtajanaan Seppo A. Teinonen (myöhemmin Sture Eriksson) ja sihteerinä Simo Kiviranta sai tehtäväkseen tutkia pappis- ja lehtorinvirkaa osana keskustelua pappisviran avaamisesta naisille. Komitea laajensi tehtävänantonsa koskemaan kirkon virkaa, perustellen muutosta kansainvälisen ekumeenisen keskustelun tilanteella, jossa viran reformi oli tulossa ajankohtaiseksi lähitulevaisuudessa. (Teinonen, 1975, 7–9.) Diakonian virkaa koskeviin kysymyksiin komitea otti lyhyesti kantaa osamietinnössään numero 2. Komitean mukaan Vatikaanin toisen konsiilin jälkeinen ekumeeninen keskustelu ja teologinen tutkimus eri kirkkokunnissa on saanut kirkot lähentymään toisiaan virkaopillisissa tulkinnoissaan. Virkakomitea myös näki, että kokonaisratkaisun löytäminen Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa vie aikaa vähintään 1970-luvun loppupuolelle. (Teinonen, 1975, 9.)³

Osamietinnössä komitea hahmottelee mallia ”kolminaisesta” virasta, johon diakonaatti osana kuuluu. Komitean mukaan malli on luterilainen, koska se periytyy apostoleilta, toisin sanoen ”on apostolinen.” Komitea myös kritisoi aikansa kirkkolain diakonaattia koskevaa osiota ja sanoo sen ”heijastelevan vanhentunutta karitatiivista diakoniakäsitystä.” (Teinonen, 1975, 10–14.) Loppumietinnössään komitea toistaa tämän sekä tiivistää työnsä tuloksiksi diakonaatin osalta, että kirkossa ei saisi olla mitään virkaa, jolla ei ole tehtävää jumalanpalveluksessa, sekä pitää diakonian virkaa ”sakramentaalisena todellisuutena”, johon ordinoidaan. Virassa yhdistyvät komitean mukaan liturgia ja lähimmäisen palvelu monin eri tavoin. (Eriksson, 1976, 40–41.) Haastattelemani komitean jäsen Pirkko Lehtiö totesi vaikeutena olleen selittää komitean työn tuloksia lehdistölle ja sitä kautta suurelle yleisölle, sillä keskustelu viran kolmijaosta oli vielä uusi ja tuntematon. (Lehtiö, 2017.)

Samaan aikaan virkakomitean kanssa työskenteli kirkon diakoniatoimikunnan asettama työryhmä Jouko Sihvon johdolla (kts. tarkemmin Malkavaara, 2015, 144–145). Sen tehtävänä oli tutkia diakonian viran nimeä, vihkimyskäytäntöä ja diakonian viranhaltijoiden tehtävien luonnetta sekä käsitellä aloitetta diakonissavihkimyksen hiippakunnallistamisesta. Kaikki nämä ovat kysymyksiä, joita prosessin kuluessa on toistuvasti käsitelty, kuten myöhemmin tässä artikkelissa osoitan. Työryhmä itse kuvasi lähtökohdakseen ”paluun lähteille, ad fontes”, soveltaen sitä kirkon tilanteeseen. Myös yhteistyötä Teinosen virkakomitean kanssa oli jonkin verran. (Sihvo, 1975, 1–3.)

Työryhmä esittää mietinnössään, että kirkon viran kolmisäikeisyys nousee kirkon traditiosta, ja on nähtävissä myös kirkkokäsikirjan vihkimyskaavoissa, samalla kun kirkkolaki on tältä osin epäselvempi muotoilultaan. Mietinnössä myös pohditaan ”tradition mukaisia” viran liturgisia, katekeettisia ja karitatiivisia tehtäviä, jotka virkojen erikoistumisen myötä ovat jakaantuneet eri työntekijäryhmille sekä näiden ryhmien vihkimistä diakonian virkaan. Ordinaation ja vihkimisen teologia sekä kirkkokäsikirjan kaavat saavat laajan käsittelyn, ja työryhmä näkee niiden tukevan merkittävästi ajatusta kolmisäikeisestä virasta. (Sihvo, 1975, 12–14, 21–23.)

Sihvon työryhmän mietintö sai kirkon diakoniatoimikunnassa tyrmäävän vastaanoton: todettiin ettei ”diakonian virkaa ainakaan näin uudisteta” ja mietintö hylättiin. (Toiviainen, 1984, 264; Malkavaara, 2015, 145.) Jouko Sihvo näki haastattelussani yhdeksi syyksi diakonaatin uudistuksen hitaalle etenemiselle kirkossa sen, ettei aikoinaan päästy sopuun ja yksimielisyyteen diakoniavihkimyksen merkityksestä. Tämän lisäksi hän mainitsi erimielisyydet diakonaattiin kuuluvista työntekijäryhmistä, diakonin asemasta ja tehtävästä seurakunnassa ja sen virkarakenteesta sekä siitä, mitä vihkimys ”toisi lisää ammattipätevyyteen” (Sihvo, 2017).

Syrjästä keskemälle

Virkakeskustelun painopiste 1980-luvulla oli pappisvirassa ja sen avaamisessa naisille, lukuun ottamatta käsikirjakomitean esitystä diakonian viran vihkimyskaavasta. Myöhemmälle keskustelulle oleellista oli kirkon viran teologian kehittyminen ja yksimielisyys kirkon virasta Jumalan tahtona, *iure divino* Ilkon seminaareissa. (Parvio, 1980, 111–114; Karttunen, 2009, 68; Malkavaara, 2015, 154.) Vuosikymmenen lopulla Kirkon tulevaisuusstrategiatyöskentely sivusi kirkon virkarakenteen uudistamista. (Kirkko, 2000, 69–71; Seurakunta, 2000, 23–24.)

Ekumeeniset sitoumukset eli BEM -dokumentin (1982) allekirjoittaminen ja strategiatyön tulokset mielessään piispainkokouksen valmisteluvaliokunta näki tärkeäksi selvittää sekä kirkon viran teologista luonnetta että käytännöllisiä ja periaatteellisia kysymyksiä liittyen diakonaatin laajentamiseen ja tehtäviin jumalanpalveluksessa. Taustalla oli myös kirkolliskokouksen tehtävänanto. Tehtävän saanut Paavo Kortekankaan työryhmä (kts. tarkemmin Malkavaara, 2015, 158) esitti piispainkokoukselle selvityksen teettämistä sii-

henastisesta keskustelusta Suomessa sekä muiden kirkkojen virkateologisista ratkaisuisista ja diakonaatista ennen johtopäätösten tekemistä. ”Ensimmäiseksi olisi ratkaistava peruskysymys, millaisena kirkkomme haluaa toteuttaa ns. kolmisäikeisen viran”, vasta tämän jälkeen edeten käytännön päätöksiin. Työryhmä piti mahdollisena, että ”joissakin seurakunnissa tai seurakuntaa pienemmissä yksiköissä” kokeiltaisiin kolmisäikeistä virkaa käytännössä hyvien toteutusmallien löytämiseksi. Teologiselle selvittelylle työryhmä ei nähnyt enää tarvetta sen runsaan saatavuuden vuoksi, tarve olisi lähinnä kokoavalle katsaukselle. Sen sai tehtäväkseen Kirkon tutkimuskeskus. (Piispainkokous, 1989, 1–4; PTR, 1989, 1–3.)

Uudelleen ajankohtainen

Risto A. Ahosen Kirkon tutkimuskeskukselle tekemä selvitys käy läpi keskustelua, jota luterilaisissa kirkoissa diakonaatin uudistamisesta ja viran kolmisäikeisyydestä on käyty. Jatkon kannalta tärkeimmäksi kysymykseksi Ahonen nostaa sen, mitä viran luonteesta ajatellaan: onko kyseessä maallikkovirka vai kirkon viran osa? Molemmat linjat hän löytää kirkon sisältä. Ahonen itse päätyy pitämään diakonian virkaa yhtenä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon viran säikeenä. (Ahonen, 1991, 3, 153–155.) Haastattelussani Ahonen halusi painottaa uudistusten etenemistä käytännön tasolla huolimatta hallinnollisen prosessin yhä jatkuvasta keskeneräisyydestä. (Ahonen, 2017.)

Saamansa selvityksen sekä kirkolliskokouksen sille ohjaamien kirkolliskokousaloitteiden pohjalta piispainkokous asetti työryhmän (kts. tarkemmin Malkavaara, 2015, 160) laatimaan ehdotuksen virkarakennemalliksi. Työryhmän enemmistö näkee perustelut viran kehittämiseksi kolmisäikeisenä pitäen tätä aiempien mietintöjen linjan jatkamisena (KVK, 1993, 34–36.). Kirkon viralla ”tarkoitetaan virkaa, josta on puhe Augsburgin tunnustuksen 5. artikkelissa.” Työryhmä esittää, että piispainkokous esittäisi kirkolliskokoukselle komitean perustamista ”kirkon virkarakenteen uudistamiseksi siten, että kirkon virka (ministerium) jäsennetään kolmisäikeisenä (piispa – pappi – diakoni) (KVK, 1993, 5, 24), liittäen mukaan eritellyn pohdinnan ja kysymyslistan komitealle selvitettäväksi. (KVK, 1993, 48–49.) Työryhmän enemmistön kannan eteneminen olisi merkinnyt kolmisäikeisen viran etenemistä. Tarkempaa analyysia viran säikeiden keskinäisistä suhteista mietinnössä ei esitetä, ja avoimeksi jää esimerkiksi diakonian viran suhde Augsburgin tunnustuksen 5.

artiklan määrittelemään kirkon virkaan. (kts. tästä laajemmin esim. Kopperi, 1994, 266–268.)

Virkakeskustelun jatkon kannalta olennaisemmaksi muodostui kuitenkin työryhmän puheenjohtajan piispa Erik Vikströmin mietintöön jättämä eriävä mielipide. Sen mukaan diakonaattia tulisi kehittää pappisvirasta erillisenä maallikkovirkana, eikä kolmisäikeisyydelle ole teologista tai käytännöllistä tarvetta. Piispainkokous ei päässyt mietinnön esittämistä suuntaviivoista yksimielisyyteen ja päätyi esittämään kirkolliskokoukselle komitean perustamista diakonian viran kehittämistä varten. (Perustevaliokunta, 2, 1994; Antila, 2017, 235.) Haastattelussani Erik Vikström totesi päälinjansa olevan edelleen sama, vaikka eriävän mielipiteen muotoilu olikin tilanteeseen liittyvä. Hän myös piti kolmisäikeisen viran kehittämispyrkimyksiä mahdollisena syynä siihen, että prosessi on edelleen kesken. (Vikström E., 2017.)

Erik Vikströmin piispakaudelle osuneita BEM-asiakirjan hyväksymistä ja Porvoon sopimusta on pidetty tärkeinä syinä diakonaatin tai diakonian viran kehittämiseksi kirkossa (kts. esim. KVK, 1993, 17; Malkavaara, 2015, 152–154.) Vikström toi esille, että pitää asiakirjojen tulkintaa tältä osin virheellisenä, eikä näe niiden velvoittavan siihen kehitysohjelmaan, jota kirkossa on yritetty viedä eteenpäin. Jo käytössä olevaa diakonian vihkimysvirkaa⁴ hän pitää riittävänä sellaisenaan suhteessa ekumeenisiin sitoumuksiin. Vikströmin mukaan BEM ei edellytä diakonian viran muuttamista tai kehittämistä nykyisestä muodostaan. Toisaalta esim. Malkavaara sanoo BEM-asiakirjan perustuvan kolmisäikeiselle virkakäsitykselle. Erityisesti Erik Vikström kritisoi Porvoon sopimuksen suomenkielistä käännöstä kohdassa A/b/vii ”me sitoudumme...pyrkimään kohti yhteistä näkemystä diakonian virasta” (*we commit ourselves...to work towards a common understanding of diaconal ministry*), jonka hän näkee ohjaavan tulkintaa väärään suuntaan. (Vikström E., 2017.) Kohdan tulkinnasta on esitetty erilaisia tulkintoja (esim. Pädam, 2011, 10; BÖ, 1992). Vikströmin näkökulma kertoo, että Porvoon sopimuksen tulkinnasta ei ole vallinnut kirkossa täysi yksimielisyys, vaikka myöhemmissä mietinnöissä käännöksen sanamuotoa pidetään yhtenä lähtökohtana diakonian viran kehittämiseksi. Käännöserimielisyyden nostaa esille myös Seppo Häkkisen johtama Virkarakenneyöryhmä 2004. (VRTR, 2006, 8.) Lienee todennäköistä, että yksi keskustelun solmukohdista liittyy tähän, mutta ekumeenisen keskustelun analyysi vaatii oman selvityksensä.

Komiteat työssään

Kirkolliskokouksen asettama komitea (kts. tarkemmin Malkavaara, 2015, 183–184), puheenjohtajanaan jo Jouko Sihvon työryhmässä mukana ollut piispa Olavi Rimpiläinen aloitti työnsä marraskuussa 1994. Perustevaliokunta oli luonnehtinut kahden vaihtoehdon hallinneen keskustelua jo 1960-luvulta saakka: joko kolmisäikeisen virkakäsityksen hyväksyminen luterilaiselle virkateologialle mahdollisena, tai sen torjuminen, koska uhkana nähtiin viran hierarkisoituminen. Kirkolliskokouksen komitealle asettama tehtävänanto pyrki ohjaamaan prosessia uusille urille irtautumalla tästä asetelmasta. Tarkoituksena oli nyt keskittyä ”diakonian viran kehittämiseen kirkon olemuksesta ja tehtävästä käsin nojautuen luterilaiseen käsitykseen Jumalan sanasta”, jossa sanan julistaminen ja rakkaus kuuluvat aina yhteen. Diakonaattia tulisi kehittää pappisvirasta erillisenä, mutta kuitenkin kirkon erityisen viran osana. (YKV, 1997, 17–18.) Komitea itse laajensi tehtävänkuvaansa ottamalla työnsä lähtökohdaksi diakonian viran kehittämistä laajemman näkökulman, diakonaatin uudistamisen. Tämä painotus näkyy myös komitean itselleen valitsemassa nimessä: Diakonaattikomitea. Komitea perusteli laajennusta halulla tarkastella diakonian virkaa myös muista kuin karitatiivisesta näkökulmasta, sekä perustevaliokunnan valmisteluasiakirjoissa esiintyvällä termien moninaisuudella (*diakonian viran kehittäminen – diakonaatin uudistaminen*). (YKV, 1997, 19–20, 95.)

Tehtävänannon perustelut ja se, että komitea *de facto* palasi lähelle piispainkokouksen työryhmän linjaa, herättävät kysymyksen, mistä on keskusteltu, kun on puhuttu diakonian virasta, diakonian viran tehtävästä sekä diakonaatista. Miksi tehtävänannossa täytyy yhtäaikaaisesti korostaa sekä erillisyyttä pappisvirasta että osallisuutta kirkon virkaan? Sama yhteyden ja erillisyyden jännite toistuu myös myöhemmässä keskustelussa, esim. Diakoninvirka-mietinnön (2008) kohdalla. Jännitettä ei analysoida, vaan diakonaattikomitean tehtävänannossa painottuu nykyisen viran kehittäminen virka-ajattelun uudistamisen sijaan. Kolmisäikeisyys kulkee mukana, mutta sen sisältöä ja merkitystä ei avata kokonaan. Taustalla näyttäisi olevan eri näkemyksiä siitä mikä on virka, mikä on diakonian virka ja mikä on vihkimyksen merkitys ja sisältö. Yhteyden ja erillisyyden jännitteeseen on syytä palata laajemmin myöhemmässä tutkimuksessa.

Elokuussa 1997 valmistuneessa mietinnössään diakonaattikomitea esitti diakonaatin muodostamista pappisvirasta erillisenä, mutta kirkon erityisen viran osana. Komitea käyttää erittelyä kirkon erityinen virka (*ministerium, ämbete*) – diakonaattiin kuuluvat virat (*tjänst*). Malli poikkesi jonkin verran aiemmin esitetystä kolmisäikeisestä virkamallista, sillä diakonaattikomitean ratkaisussa kirkon erityinen virka jakaantui kahteen säikeeseen, diakonaattiin sekä piispan ja papin virkoihin. Junkkaalan (2021, 476–479) mukaan komitean jäsenistä Simo Peura piti kolmisäikeisen mallin sovittamista luterilaiseen virkateologiaan vaikeana, ja esitetty malli oli kompromissi. Perustellessaan diakonaatin liittämistä osaksi kirkon erityistä virkaa (*ministerium*) komitea nojasi Luther-tutkimuksen löytöihin esittäen sananpalvelun olevan ymmärrettävissä laajemmin kuin perinteisesti oli ajateltu. Evankeliumin julistamisen ei nähty olevan vain sanallinen akti, vaan ”sekä uskon että rakkauden todellistumista”, teko ja tapahtuma, jolloin myös virka voitaisiin ymmärtää laajemmin. Taustalla on Lutherin ”sakramentaaliseksi sanakäsitykseksi”⁵ kutsuttu ajatus uskon ja rakkauden tiiviistä yhteydestä. Komitea esitti kirkolliskokoukselle periaatepäätöstä diakonaatin muodostamisesta. Yksityiskohtaiset ehdotukset tarvittavista säädöksistä jäisivät myöhemmin valmisteltaviksi. (YKV, 1997, 70–74, 96–97, 132–134.)

Diakonaattikomitean sihteeri Timo Komulaisen mukaan jonkinlainen ”momentum” menetettiin, kun komitean mietintöä ei periaatepäätöksen osalta hyväksytty kirkolliskokouksessa. Hän nosti myös esille koko prosessin osalta edellä mainitut teologiset jännitteet koskien viran sisältöä ja merkitystä: kolmisäikeisyydelle ei ole löytynyt yksimielistä tukea ja lisäksi kirkolliskokouksessa on hänen mukaansa ollut vaikea perustella varsinkin maallikoille virkarakenneuudistuksen tarvetta. Toisaalta myös käytännön seikkojen väliset jännitteet, työtehtävä- ja työaikakäsymykset ja papiston asema kirkon hallinnossa ovat tuoneet prosessin etenemiselle omat haasteensa. (Komulainen, 2017.)

Diakonaattikomitean mietintöä käsiteltiin kirkolliskokouksessa, sen valiokunnissa ja piispainkokouksessa useamman vuoden ajan. Lopputuloksena työskentelyä päätettiin jatkaa, sillä mietinnön esityksistä ei päästy kaikilta osin yksimielisyyteen. Kirkolliskokous asetti uuden komitean (kts. tarkemmin Malkavaara, 2015, 189) jatkamaan työtä alkuvuodesta 2000, puheenjohtajanaan TT Jaakko Ripatti. Se käytti itsestään nimitystä virkarakennekomitea. Sen tehtäväksi tuli koota yhteen ”nykyiset diakonian, musiikin ja kasvatuk-

sen virat” sekä selvittää joukko erillisiä käytännön kysymyksiä. (PV, 2002, 1, 12–13; Antila, 2017, 235–237.) Näiden kysymysten koskiessa muun muassa ordinaatiokoulutusta, vihkimyksen sisältöä sekä kirkolliskokouksen kokoonpanoa, päätelen kirkolliskokouksen katsoneen ratkaisun olevan lähellä toteutumista.

Komitea kritisoi saamaansa tehtävänantoa todeten perimmäisen teologisen ongelman koskevan sitä, miten mainitut virat ”liittyvät kirkon erityiseen virkaan” eikä virkojen yhteen kokoamista. Siksi komitea muotoili itselleen oman tehtävänannon. Se halusi muodostaa kirkon erityisen viran yhteyteen erillisen viran, johon koota edellä kuvatun mukaisesti virat yhteen. Vasta tämän jälkeen tuli käytännöllisten kysymysten vuoro. (PV, 2002, 19–21.) Komitea esittää mietinnössään kolmisäikeistä virkaa, joka sisältää piispan ja papin virat sekä diakonaatin, joka sisältää tehtävänannossa mainitut virat. Komitean valinta käyttää käsitettä diakonaatti perustuu sen mukaan historiallisiin ja ekumeenisiin syihin sekä selkeyteen. (PV, 2002, 127–128.) Komitea pitää viran kolmisäikeiseksi muodostamista keinona tavoitella kirkkojen yhteyttä, joka ekumeenisissa sopimuksissa on asetettu tavoitteeksi. Mielenkiintoista kyllä, esitys kaikkia viran säikeitä koskevasta yhdestä yhteisestä vihkimyksestä sai kirkolliskokouksessa kritiikkiä ekumeenisen ongelman aiheuttamisesta mallin ainutlaatuisuudella.⁶ Erillisyyden ja yhteyden jännite toistui, eri muodossa kuin aiemmin.

Uudistus ajautuu umpikujaan

Virkarakennekomitean mietintö lähetettiin kirkkohallituksen jatkovalmisteltavaksi; tehtävänantona oli selvittää, miten ”diakonian ja nuorisotyön ohjaajan sekä kanttorin virkoja voidaan uudistaa.” Tämä merkitsi paluuta virkarakennekomitean ja myös aiemman diakonaattikomitean saamiin tehtävänantoihin. Muutosta ei kaivattu virkojen tehtäviin ja identiteettiin, vaan lisäselvitystä haluttiin vihkimyksestä, viran tunnuksista, osallisuudesta kirkon hallintoon sekä tarvittavista muutoksista kirkkolakiin ja -järjestykseen. Kirkkohallitus valitsi selvitystä tekemään työryhmän (kts. tarkemmin Malkavaara, 2015, 198) puheenjohtajanaan Seppo Häkkinen. Nimeksi tuli Virkarakennetyöryhmä 2004. (VRTR, 2006, 3.)

Huolimatta toiveesta keskittyä edellä esitettyjen kysymysten ratkaisemiseen, työryhmä itse katsoi tehtävänantonsa määrittelijän, kirkolliskokouksen

perustevaliokunnan mietinnön, sisältävän avoimia teologisia kysymyksiä, joiden jatkotyöstäminen oli välttämätöntä. Tämä koski erityisesti diakonaatin ja sen virkojen suhdetta Augsburgin tunnustuksen tarkoittamaan kirkon virkaan. Käytännön kysymykset voitiin ratkaista vasta teologisten kysymysten saatua vastauksen. Myös ekumeeniset keskustelut velvoittivat tähän. Virkarakennetyöryhmä ei pitänyt itseään toimivaltaisena luomaan omaa virkateologiaa, joten se pitäytyi Palvelijoiksi vihityt -mietinnön jatkotyöstämisessä. Virkarakennetyöryhmän tulkinnan mukaan sen työn pohjana oli kirkolliskouksen myönteinen periaatepäätös työryhmälle selvitettäväksi annettuihin kysymyksiin. Lisäksi kirkolliskokous oli hyväksynyt käsikirjauudistuksessa diakonian virkaan vihkimisen kaavan, joka sisälsi stolan pukemisen, eli kirkolliskokous oli jo antanut diakonian viralle ulkoisen tunnuksen. (VRTR, 2006, 2–4.) Jaakko Ripatti, virkarakennekomitean puheenjohtaja tulkitsi haastattelussani tämän stola ja vihkimystä koskevan päätöksen osaltaan ajaneen uudistuksen ”solmuun.” (Ripatti, 2017).

Virkarakennetyöryhmän työ päättyi umpikujaan ja Ripatin mainitsemaan ”solmuun” alkuvuodesta 2006. Se oli pyytänyt piispainkokoukselta lausuntoa mietintönsä teologisesta osiosta, ja piispainkokouksen työryhmä, puheenjohtajanaan Simo Peura, sai lausunnon valmiiksi helmikuussa 2006. Piispainkokous esitti monta kriittistä huomiota koskien virkarakennetyöryhmän esittämiä teologisia linjauksia. Erot tiivistyivät virkateologisiin erimielisyyksiin. (VRTR, 2006, 5–6.) Piispainkokouksen lausunnon mukaan Augsburgin tunnustuksessa tarkoitettu virka on nimenomaan pappisvirka, eikä tunnustuskirjoilla voida argumentoida viran kolmisäikeisyyden puolesta, vaikka piispainkokous pitääkin sen toteuttamista sinänsä mahdollisena. Vain pappisvirkaa pidetään lausunnossa jumalallisesti asetettuna (*jure divino*), kun taas piispanvirka sekä diakonaattiin mahdollisesti kuuluvat virat ovat kirkon toiminnasta ja tarpeesta nousevia tehtäviä (*jure humano*), joihin kuitenkin vihitään. (PKL, 2/2006, 5–6.)

Virkarakennetyöryhmä koki yksityiskohtaisessa vastauksessaan piispainkokoukselle erimielisyyden virkateologiasta olevan niin suuri, ettei työ voinut jatkua ennen tiettyjen kysymysten selvittämistä. Se piti piispainkokouksen kantaa diakonaatista kirkon viran ja yhteisen pappisuuden välimaastossa ”kokonaan uutena kirkkomme virkarakenteen kehittämisprosessissa.” (VRTR, 2006, 5–7.) Tämän suuntaisesti ajattelee myös Jaakko Ripatti, joka vain hieman ennen piispainkokouksen lausuntoa kirjoitti: ”Yhteenvetona tä-

män kirjoittamishetken tilanteesta voidaan sanoa, että kirkossamme vallitsee merkittävä yksimielisyys siitä, että Augsburgin tunnustuksen tarkoittama 'kirkon hengellinen virka' (CA V) voidaan ymmärtää kolmisäikeisenä." (Ripatti, 2006, 61.)

Myös piispainkokouksen tapa käyttää ”jure divino – jure humano -problematiikkaa” aiemmasta poikkeavalla tavalla sai kritiikkiä virkarakennetyöryhmältä. Sen mukaan tunnustuskirjat tuntevat vain jumalallisesti asetetun viran ja yhteisen pappeuden, eivät piispainkokouksen esittämää mallia. Lisäksi virkarakennetyöryhmä viittaa kirkolliskokouksen lausuntoon BEM -dokumenttia hyväksyttäessä, jossa viran kolmijako tunnustetaan mahdolliseksi tunnustuskirjojen pohjalta. Piispuuden teologian puutteesta huomautetaan vastauksessa lyhyesti. Selvyttä työryhmä kaipaa kysymyksiin viran ykseydestä ja moneudesta, vihkimyksen merkityksestä, diakonaattiin liitettävistä työntekijäryhmistä, virkaratkaisun ekumeenisesta vastuusta sekä terminologisista kysymyksistä koskien kirkon virkaa eri yhteyksissä käytettynä. (VRTR, 2006, 6–12.)

Seppo Häkkinen nosti haastattelussani esille kirkossa vallitsevat erimielisyydet virkateologiassa koskien erityisesti diakonian virkaa, mutta myös piispan virkaa sekä pappisvirkaa. Vaikka teologisissa perusteissa on prosessin aikana edetty, ei etenemistä ole kuitenkaan tapahtunut riittävästi kokonaisratkaisun saavuttamiseksi. Toisaalta hän arvioi pienin askelin eteenpäin viedyin uudistuksen saattaneen saavuttaa helpommin tuloksia, kuin yritettyjen ”massiivisten kokonaisratkaisujen” (Häkkinen, 2017). Virkarakennetyöryhmän 2004 päätettyä työskentelynsä, kutsui Seppo Häkkinen Heikki Kotilan tekemään selvitystä ”virkarakennemuutoksen etenemismahdollisuuksista” (Malkavaara, 2015, 203).

Paluu aiempaan tehtävänantoon uusin tuloksin

Kotilan selvitys otsikolla ”Diakonaatin uudistaminen Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa” valmistui helmikuussa 2007. Selvityksessä on kolme osiota. Ensimmäinen osio keskittyy diakonian viran ja pappisviran suhteen ymmärtämiseen prosessin eri vaiheissa, minkä voi nähdä liittyvän Kotilan saamaan tehtävänantoon sekä käsillä olleen ”umpikujan” edellä julkilausuttuun syyhyn: erimielisyyteen virkateologiasta. Tämän jälkeen Kotila käy läpi virkarakennetyöryhmän työn tehtävänantoineen sekä piispainkokouksen lausunnon pääs-

ten sitä kautta kysymykseen: ”Miten tästä eteenpäin?” (Kotila, 2007, 1–15).

Kotila toteaa, että vaikka keskustelun pitkittymisestä ja sen kohtaamista vaikeuksista voisi tehdä sen johtopäätöksen, että kolmisäikeisen mallin kehittäminen ei ole mahdollista ja tulisi pitäytyä maallikkovirkojen kehittämisessä, tämä ei tule kysymykseen, koska ekumeeniset sitoumukset velvoittavat ja kirkolliskokous on antanut kirkkohallitukselle tehtäväksi viedä kehitystyötä eteenpäin. (Kotila, 2007, 16.) Tämän jälkeen on listaus kohdista, jotka jatkossa tulisi ottaa huomioon koskien virkateologiaa, käytännöllisiä ja hallinnollisia sekä ekumeenisiä kysymyksiä. Kotila kannattaa asteittaista etenemistä. Kotilan mukaan 2000-luvulla siihen mennessä käydyssä virkarakenne-keskustelussa ”voidaan hahmottaa kaksi toisistaan poikkeavaa linjaa.” Teksti on tässä kohdin osin vaikeaselkoinen, sillä näitä kahta linjaa ei kirjoiteta auki. Tulkintani mukaan kyse on kuitenkin toisaalta Virkarakennekomitean ja Virkarakennetyöryhmän 2004 esittämästä teologiasta, jossa pyrittiin luomaan uusi virkateologinen malli, sekä toisaalta perustevaliokunnan ja piispainkokouksen (sisältäen E. Vikströmin työryhmän mietinnön) linjauksista edetä olemassa olevan tilanteen pohjalta ratkaisuja kehittäen. Kotila nimittäin korostaa ehdotuksessaan tarvetta ottaa etäisyyttä ensin mainittujen esittämään teologiaan. Sen sijaan tulisi hänen mukaansa pitäytyä perustevaliokunnan ja piispainkokouksen linjauksiin. Näin hän nostaa esille prosessissa olleen jännitteen silti yksilöimättä sitä, miten E. Vikströmin työryhmän linjaukset poikkeavat Virkarakennekomitean sekä Virkarakennetyöryhmän 2004 suunnanvedoista. E. Vikströmin työryhmän enemmistökin kannatti kolmisäikeisen virkarakenteen luomista. Kotila näkee olevan tarpeen perustella diakonaatti osana kirkollista vihkimysvirkaa, samalla kuitenkin säilyttäen muotoilu riittävän väljänä ekumeenisia yhteyksiä ajatellen. Lisäksi pappisviran erityisyys suhteessa diakonaattiin tulee Kotilan mukaan pysyä selkeänä. (Kotila, 2007, 17–19.)

Kotilan selvityksen jälkeen kirkkohallitus nimesi työryhmän (kts. tarkemmin Malkavaara, 2015, 204) jatkamaan kirkolliskokouksen antamaa tehtävää. Diakonaattityöryhmän 2007 puheenjohtajaksi valittiin Heikki Kotila. Työryhmän mietintö pohjautuu Kotilan selvityksen esittämille etenemislinjauksille ja myös perustelu on sama: Virkarakennekomitean nähtiin painottaneen voimakkaasti diakonaatin kuulumista Augsburgin tunnustuksen 5. artiklan sanan ja sakramenttien virkaan. Myös virkarakennetyöryhmän 2004 katsottiin ”juuttuneen tähän tulkintaan” ja jättäneen perustevaliokunnan ja piispain-

kokouksen linjaukset huomiotta, mikä oli johtanut ryhmän työn umpikujaan. (DV, 2008, 16.) Työryhmä katsoi, että se mietinnössään etsii ne näkemykset, joista ”vallitsee mahdollisimman suuri yksimielisyys”, ja viittaa näiden löytyvän juuri perustevaliokunnan ja piispainkokouksen linjauksista. Koska kyseessä on pitkä prosessi, jossa lausunnot ja mietinnöt syntyvät vuorovaikutuksessa toisiinsa, voi kysyä, kuinka yksituumaisia tai pysyviä linjaa edustavia nämä lausunnot edustavat. Vähintäänkin kysymys Augsburgin tunnustuksen 5. artiklan tulkinnasta vaatisi tarkempaa analyysia, johon ei tässä yhteydessä ole mahdollisuutta.⁷

Nimeämästään lähtökohdasta työryhmä tekee jaottelun, jossa 5. artikla sisältää pappisviran ja piispuuden, mutta diakonian virka on näistä erillinen, kuitenkin niiden yhteydessä. Työryhmä liittyy tässä aiempien mietintöjen santeologisiin perusteluihin todeten myös rakkauden palvelun olevan sanan palvelua. Tämän kautta sekä katekeettisen tehtävänsä puolesta virka on yhteydessä sanan ja sakramenttien virkaan. (DV, 2008, 50–52.) Kun virkarakennekomitea ja virkarakenneyöryhmä 2004 saivat kritiikkiä virkojen erityislaatuisuuden häviämisestä (Malkavaara, 2015, 192–193, 199–201), näyttää Diakoninvirka -mietintö ottaneen tämän huomioon. Diakonian viran sekä sanan ja sakramenttien viran erillisyyden ja yhteyden jännite kuitenkin on jäljellä: ”Diakoninvirka on Augsburgin tunnustuksen ilmaisemasta sanan ja sakramenttien virasta erillinen virka, mutta se liittyy karitatiivisen ja katekeettisen tehtävänsä puolesta laajasti ymmärrettyyn sanan palveluun ja rakkauden työhön. Diakoninvirka on siten yhteydessä sanan ja sakramenttien virkaan.” (DV, 2008, 51–52.)

Edellisistä mietinnöistä poiketen Diakonaattityöryhmä 2007 ei esitä ratkaisuksi kolmisäikeisyyttä. Lähtökohtana on antaa ”esitys diakonian, nuorisotyönohjaajan sekä lapsityönohjaajan ja -johtajan virkojen uudistamiseksi siten, että näihin virkoihin kutsuttaisiin ja vihittäisiin, ja vihityille annettaisiin hengellisiä oikeuksia ja velvollisuuksia.” Se lähtee liikkeelle vallitsevasta tilanteesta pyrkien säilyttämään kunkin viran identiteetin. Uudistukset koskevat ensisijaisesti vihkimyskäytännön selkeyttämistä sekä hallinnollisia kysymyksiä. (DV, 2008, 4–5.) Työryhmän jäsenen, piispa Jari Jolkkosen haastatteluvastaus on samansuuntainen kuin piispa Häkkisen: Jolkkonen totesi uudistushankkeen paisuneen liian suureksi ulotettaessa se koskemaan niin monia työntekijäryhmiä. Lisäksi hän nosti esille prosessin aikana nähdyn ilmiön, jossa komiteat ja työryhmät ovat irrottautuneet alkuperäisestä tehtävänannostaan.

(Jolkkonen 2017) Tämä huomio koskee joiltain osin myös Diakonaattityöryhmää 2007, sillä sen saaman tehtävänannon taustalla oli kirkolliskokouksen ohjeistus vuodelta 2003, joka edellytti myös kanttorin viran sisällyttämistä diakonaattiin, mutta Diakonaattityöryhmä 2007 jätti sen mietinnössään tois-
taiseksi uudistuksen ulkopuolelle. (DV, 2008, 34–35.)

Valmistelutyö jatkuu kirkkohallituksessa

Alkuvuodesta 2009 piispainkokous totesi mietinnön tarjoavan ”riittävän pohjan virkarakenneuudistuksen käytännön toteuttamiselle kirkossamme, vaikka joitakin yksityiskohtia on vielä syytä harkita.” Erityistä kiitosta sai mietinnön ratkaisu pitää diakoninvirka pappisvirasta selkeästi erillisenä, vaikka sen yhteydessä, sekä tavoite jättää ratkaisu riittävän avoimeksi tulevaisuutta ja jatkotyöskentelyä varten. (PKL, 1/2009, 2–4.) Sen pohjalta uudistustyötä vei eteenpäin kirkkoneuvos Pekka Huokunan johtama Diakonaattityöryhmä 2010 (kts. tarkemmin Malkavaara, 2015, 209). Esityksessään kirkolliskokoukselle työryhmä käy lyhyesti lävitse toimeksiantonsa perusteita liittyen kirkolliskokouksen toimeksiantoon vuodelta 2003 sekä edellisten työryhmiin työhön. Esityksen teologiseksi perustaksi työryhmä nimeää Diakoninvirka -mietinnön sekä piispainkokouksen lausunnot 2/2006 ja 1/2009. Näiden pohjalta työryhmä on muotoillut ehdotuksensa, ottaen huomioon ”henkilös-
töhallinnollisia, oikeudellisia ja taloudellisia näkökulmia.” (KHE, 2011, 3.)

Työryhmän mukaan diakonaatin uudistamisen prosessissa on tullut esille tarve selvittää diakonian vihkimyksen teologista sisältöä, samalla edistäen ”kirkon ekumeenisten velvoitteiden täyttämistä.” Esityksen mukaan kirkossa vallitsee yksimielisyys virkojen tehtävien ja sisällön säilyttämisestä mahdollisimman ennallaan. Ekumeenisista syistä vihkimykseen tulisi lisätä siitä puuttuvat keskeiset teologiset elementit (kutsu virkaan, hengelliset oikeudet ja velvollisuudet, piispallinen kaitsenta). Samalla uudistus tulisi toteuttaa aiheuttaen ”mahdollisimman vähän uutta hallintoa ja kustannuksia.” Tehtyään vertailua pappisviran vihkimyskäytännöistä sekä Diakoninvirka -mietinnön ehdotuksista työryhmä esittää omana ratkaisunaan vihkimykselle kirkkolaikiin ja -järjestyksen kriteereitä (kristitty, konfirmoitu, koulutus- ja tutkinto-
vaatimukset, soveltuvuus, työ- tai virkasuhde.), mutta itse vihkimys olisi vapaaehtoinen. Hallinnollisen edustuksen osalta diakonaattiin vihityt säilyisivät maallikkoina. Esityksessä kritisoidaan Diakoninvirka -mietinnön käytännön

toteutusta koskevia ehdotuksia vihkimys- ja virantäyttöprosesseista, koska ne lisäisivät tuomiokapitulien työmäärää ja kustannuksia huomattavissa määrin. (KHE, 2011, 8–10.)

Huolimatta linjauksestaan koskien esityksensä teologista pohjaa päätyi Diakonaattityöryhmä 2010 poikkeamaan siitä koskien vihkimyksen asemaa ja merkitystä esittäessään sitä vapaaehtoiseksi. Tällaista ei sen nimeämissä lähteissä esitetty. Ratkaisun teologisia tai opillisia edellytyksiä tai seurauksia ei esityksessä avata. Näyttää siis siltä, että työryhmä on käsitellyt vihkimystä tältä osin vain hallinnollisena ja käytännöllisenä kysymyksenä, vaikka tulee tehneeksi teologisen linjauksen. Tähän viittaavat myös käytetyt perustelut. Piispainkokoukselta esitys sai kiitosta liittymisestä jatkumoon alkaen perustevaliokunnan mietinnöstä 2/2003. Samalla piispainkokous kritisoi vihkimyksen vapaaehtoisuuden esittämistä sekä joitakin piispalliseen kaitsentaan ja mukaan esitettyjen työntekijäryhmien laajuuteen liittyviä seikkoja. (PKL 2, 2011; KHE, 2015, 5–6.)

Piispainkokouksen jälkeen esitystä käsitelti kirkolliskokous keväällä 2011. Täysistunnon ja perustevaliokunnan kritiikki noudatteli piispainkokouksen lausuntoa kohdistuen samoihin ongelma-kohtiin, kärkenä vihkimyksen vapaaehtoisuus. Kirkolliskokous kaipasi lisäselvitystä myös vokaation ja ordinaation suhteeseen. Tämä kehoitettiin erityisesti huomioimaan jatkovalmistelussa, kun kirkolliskokous palautti esityksen kirkkohallitukselle marraskuussa 2011. (KHE, 2015, 5–6.)

Syksyllä 2013 kirkkohallitus kutsui TT Mikko Malkavaaran valmistelemaan yhteistyössä ohjausryhmän kanssa selvityksen diakoniviran uudistamisesta (Malkavaara, 2015, 220). Esitys sen pohjalta kirkolliskokoukselle valmistui vuonna 2015. Laajan historiakatsauksen ja ekumeenisen tilanteen tarkastelun jälkeen keskeiseksi syyksi uudistuksen eteenpäin viemiseksi nousee nyt Porvoon sopimuksen sitoumus pyrkiä ”yhteiseen näkemykseen diakonin virasta.” Lisäksi mainitaan Kotilan selvityksessä sekä Diakoninvirka-mietinnössä esiin nostettu tarve perustella ”kirkossa vallitseva vihkimyskäytäntö”, jonka jännitteitä kuvasin aiemmin tässä artikkelissa. (KHE, 2015, 4–35.) Kirkkohallituksen esityksessä seuraa pohdintaosio, jota ei kuitenkaan esitetä toteutettavaksi. Sen mukaan olisi teoriassa mahdollista toteuttaa uusi vihkimysvirka, jonka edustajat eivät olisi maallikoita, mutta eivät myöskään ”täyden viran edustajia”. Tämä malli vastaisi tarpeeseen toteuttaa vihkimysvirka, jolla ”vastattaisiin kirkon ekumeenisiin sitoumuksiin”, ”selkiytettäisiin

virkojen keskinäistä suhdetta” sekä ”suhdetta kirkon vihkimysvirkaan”, päättään näin pitkään jatkuneen epäselvän tilanteen. Toisaalta diakonien ja kirkon hengellisen viran suhde jäisi ”jossain määrin avoimeksi.” (KHE, 2015, 41.)

Sen sijaan Kirkkohallituksen esitys ehdottaa kirkolliskokoukselle uuden vihkimysviran perustamista. Esityksen mukaan kirkkokäsikirjan sisältämä virkakäsitys on kolmisäikeinen sisältäessään vihkimyskaavat kolmeen virkaan, mutta kirkolliskokous ei toistaiseksi ole antanut tukeaan kolmisäikeiselle viralle käsitellessään sille tuotuja mietintöjä. (KHE, 2015, 22.) Uutta virkaa perustettaessa vihkimykseen lisättäisiin siitä puuttuvat osat (kirkon kutsu virkaan, vihkimyksessä annettavat hengelliset oikeudet ja velvollisuudet, piispaallinen kaitsenta sekä viran tunnukset.). Näin diakonivirkaan vihityt eivät enää olisi maallikoita, mistä seuraisi muutoksia kirkon hallinnollisiin kiintiöihin esimerkiksi kirkolliskokouksessa. Perustettava virka olisi erillinen Augsburgin tunnustuksen 5. artiklan sanan ja sakramenttien virasta, sillä kirkolla on esityksen mukaan oikeus *iure humano* perustaa tarvitsemiaan virkoja. Esityksessä todetaan ratkaisun tulevan lähelle vanhakirkollista, kolmisäikeistä mallia. (KHE, 2015, 41–42.)

Vuoden 2015 kirkolliskokouksikäsitteilyn jälkeen esitys palautettiin kirkkohallitukseen uuteen valmisteluun. Lakivaliokunnan mietinnön pohjalta ohjeistuksena oli kaksi kysymystä: Onko diakonaattikäsitettä hyödyntämällä mahdollista saada uudistusta vietyä eteenpäin välttämättä lakivaliokunnan esittämät ongelmat? ja Voidaanko käsillä olevia ongelmia ratkaista piispaainkokouksen päätöksillä ilman tarvetta lainsäädännön muuttamiseen? (KKPK, 2019, 3.) Piispaainkokous on antanut suosituksen diakonian virkaan vihkimisestä vuosina 2016 ja 2021. (Piispaainkokouksen suositus, 2021.) Vuonna 2019 Minna Hietämäki laati kirkkohallitukselle pyynnöstä selvityksen osana asian valmistelua. Olennaiseksi selvityksessä nousee kysymys viran kolmannen säikeen teologiasta. Esimerkiksi vihkimyskäytäntöihin ja virkapukeutumiseen liittyviä käytännön kysymyksiä voidaan viedä eteenpäin piispaainkokouksen päätöksillä, mutta lakivaliokunnan edellyttämien muutosten toteuttaminen vaatisi kirkolliskokouksen käsitteilyä riittävän yhteisymmärryksen puuttuessa. (Hietämäki, 2019, 16–17.) Selvityksen pohjalta kirkkohallitus antoi kirkolliskokoukselle ilmoituksen olla tuomatta ”jatkovalmisteltua esitystä” kirkolliskokouksen käsiteltäväksi ja katsoi tehtävänannon tulleen päätökseen. (KKPK, 2019, 4.)

Seuranneessa keskustelussa kirkkoneuvos Petri Määttä totesi ilmoituk-

sen päättävän vuodesta 2000 käynnissä olleen prosessin, mutta ei diakonaattikeskustelua. Piispoista puheenvuoron käyttivät Jari Jolkkonen ja Matti Repo. Molemmat käsittelivät muun muassa hiippakuntiansa käytäntöä diakonian virkaan vihkimisestä. Piispa Jolkkonen sanoi, että voidakseen vihkiä henkilön muuhun kuin kirkon työhön, täytyy hänen työtehtäviensä liittyä ”tosiasiallisesti diakoniaan.” Tämän hän liitti tässä yhteydessä kirkkojärjestyksen määritelmään⁸ ja piti ”karitatiivista elementtiä” välttämättömänä, vaikkakaan ei työn koko sisältönä. (KKPK, 2019, 55.) Piispa Repo puolestaan ilmaisi pitävänsä kirkkojärjestyksen määritelmää liian kapeana ja tarvitsevan uudistamista. Hän myös korosti, että ”Diakonian virkaan vihkimisen merkitystä ei pidä lukea siitä, mitä ymmärrämme diakoniatyöllä.” (KKPK, 2019, 47.)

Viimeisin keskustelun vaihe osoittaa konkreettisesti, että on nähtävissä jonkinasteisia eroja siinä, mitä keskustelijat ymmärtävät diakonian olevan käsitteenä tai ilmiönä.⁹ Sama jännite oli noussut esille jo edellisessä kirkolliskokouksikäsitellyssä 2015, jossa piispa Kaarlo Kalliala nosti esille esityksestä löytämänsä horjuvuuden diakonia -käsitteen käytössä. Myös tuolloin piispojen käsitykset jakautuivat. Kyse on kaikesta päätellen taustalla vaikuttavasta perusjännitteestä, sillä diakonian teologiaa koskeva jännite mainitaan myös piispainkokouksen lausunnossa. (KKPK, 2015; Hietamäki, 2019, 3.)

Johtopäätöksiä

Aineistossani diakonian viran suhde Augsburgin tunnustuksen 5. artiklan virkaan kärjistyy kriittiseksi kysymykseksi Seppo Häkkisen Virkarakenneyöryhmän 2004 työn päätyttyä umpikujaan ja Heikki Kotilan aloitettua työnsä. Ennen tätä John Vikström esitelmässään, Risto A. Ahonen selvityksessään ja siihen pohjaava Erik Vikströmin johtama Virkarakenneyöryhmä sekä Olavi Rimpiläisen johtama Diakonaattikomitea näkevät mahdolliseksi pitää sekä piispan että diakonin virkoja osana 5. artiklan virkaa. Perusteluna on luterilainen käsitys Jumalan sanasta, joka ilmenee paitsi julistuksena, myös rakkauden palveluna. Samankaltaisia perusteluja käyttää myös Jaakko Ripatin johtama Virkarakennekomitea, joskin se pyrkii ymmärtämään kirkon viran laajemmin kuin pelkästään Augsburgin tunnustuksen 5. artikla. 1970-luvulla virkakomitea sekä Jouko Sihvon johtama työryhmä pitivät samoin piispan, papin ja diakonin virkoja osan kirkon virkaa, mutta perustelu nojasi apostoliseen traditioon ja Uuteen testamenttiin.

Virkarakenneyöryhmä 2004 nosti vastauksessaan piispainkokoukselle koko uudistuksen pääkysymykseksi diakonaatin suhteen 5. artiklan virkaan. Tämä tulisi ratkaista, ennen kuin on mahdollista edetä. Tästä työtä jatkanut Heikki Kotila puolestaan selvityksessään katsoi, että uudistuksessa tulisi edetä eri suuntaan, koska tätä kysymystä ei ollut siihen mennessä saatu ratkaistua. On siis mahdollista ajatella, että kysymys on elänyt koko aiemman prosessin ajan mukana, vaikka se kärjistyy vasta tässä vaiheessa. Diakonaattityöryhmä 2007 jatkoi Kotilan selvityksen linjalla pyrkien määrittelemään diakonaatin sanan ja sakramenttien virasta erillisenä vihkimysvirkana. Samalle teologiselle pohjalle ilmaisi rakentavansa myös Diakonaattityöryhmä 2010. Kirkkohallituksen viimeisin esitys vuodelta 2015 tasapainottelee linjojen välimaastossa esittäessään asiallisesti kolmisäikeistä virkaa, jota nimitystä ei kuitenkaan haluta käyttää. Samalla vihkimyksen luonne on koko prosessin ajan ollut avoin kysymys, riippuen siitä, miten diakonian viran suhde kirkon virkaan on ymmärretty. Onko kyseessä vihkimys kirkon virkaan vai onko kysymyksessä virkaan asettaminen, joka on luonteeltaan enemmänkin siunaustoimitus?

Vaikka aihepiiri ansaitsee vielä syvällisempää analyysia, edellä esitetyn perusteella hahmottuu yksi perimmäinen kysymys virkakeskustelusta ja sen ongelmista: Ei ole ollut yhteistä käsitystä siitä, mikä on kirkon virka. Sen alle mahtuvat edellä esitetyt, eri puolilta ongelmia katsovat kysymykset, jotka eivät kuitenkaan voi ratketa, ellei niiden takana olevista peruskysymyksistä päästä yhteisymmärrykseen. Kirjallisuudessa on esitetty näkemys, että Ilkon seminaareissa 1980-luvulla päästiin yksimielisyyteen kirkon viran jumalallisesta asetuksesta (*iure divino*), mutta sen jälkeen diakonaatista käyty keskustelu osoittaa, että monilta muilta osin yksimielisyys kirkon virasta on vielä saavuttamatta. Tarve erikseen selvittää, mistä on puhuttu, kun on puhuttu kirkon virasta, on ilmeinen.

Kirkon viran ja 5. artiklan ymmärtämisen rinnalle nousee myös kaksi muuta lisäselvitystä vaativaa kysymystä. Ekumeenisia sitoumuksia on toistuvasti prosessin aikana käytetty painavana perusteluna keskustelun ja uudistuksen jatkamiselle. Erik Vikströmin esille nostama tulkintaerimielisyys Porvoon sopimuksen suomenkielisen käännöksen sanamuodosta suhteessa neuvottelijoiden intentioon on ehkä yksityiskohtana pieni, mutta liittyy edellä esitettyyn kysymykseen kirkon virasta. Miten tulisi ymmärtää käsite *diaconal ministry*? Mihin Suomen evankelis-luterilainen kirkko on sitoutunut hyväksyessään Porvoon sopimuksen ja aikaisemmin BEM -asiakirjan?

Hiljattain valmistui luterilais-katolisten oppikeskustelujen tuloksena raportti Kasvavaa yhteyttä. Julistus kirkosta, eukaristiasta ja virasta (2017), jonka diakonian virkaa koskevista artikloista liitytään ajatukseen kolmisäikeisestä virasta. (Kasvavaa yhteyttä, 2017, artikkelit 211–216.) Raportti on virallisesti hyväksytty Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa. Tämän merkitys diakonaattikeskustelun etenemiselle tulevaisuudessa kirkon sisällä on vielä avoin. Joka tapauksessa kysymys on voimakkaasta kannanotosta kysymykseen, joka on ollut kiistakapulana diakonaattikeskustelun aikana, ja se voi avata uusia mahdollisuuksia ratkaisun löytämiseksi.

Diakonian käsitteen jännitteisyys uudistusta eteenpäin vietäessä on aineiston perusteella selvää. Seppo A. Teinosen johtama virkakomitea sekä Jouko Sihvon työryhmä ilmaisivat silloin voimassa olleen kirkkolain ”heijastelevan vanhentunutta, pelkästään karitatiivista diakoniakäsitystä.” Viran tehtäviin tulisi näiden mukaan kuulua myös katekeettisia ja liturgisia tehtäviä. Sama lista tehtävien eri puolista on kulkenut mukana keskustelussa läpi vuosikymmenten, jonkin verran vaihtelua on siinä, miten niiden kuulumista diakonian viralle painotetaan. Nämä painotuserot liittyvät läheisesti siihen, minkä laajuusena diakonaattia on haluttu uudistaa ja mitä työntekijäryhmiä uudistetun diakonianviran on nähty sisältävän. Näyttää myös siltä, että ei ole nähty suurta tarvetta määrittellä diakoniaa, sillä yksikään mietintö ei sisällä esimerkiksi alalukua diakonian käsitteestä. Dokumentit painottuvat virkateologiaan, mikä on tehtävänannot huomioon ottaen ymmärrettävää. Kuitenkin prosessin viimeisinä vuosina käyty keskustelu osoittaa, että eri näkemykset siitä, mitä on diakonia ovat osaltaan vaikeuttaneet keskustelua ja pysäyttäneet prosessin etenemisen. On siis syytä jatkossa selvittää, mitä näiden jännitteiden takana on.

Kiitokset

Kiitän lämpimästi Kirkkohallituksen arkiston arkistonhoitaja Johanna Melaa hänen osuudestaan aineistojen löytämisessä.

Alaviitteet

- 1 Jolkkonen, 2007. Systemaattisen analyysin neljäs muoto, edellytysten analyysi linkittyy tässä tutkimuksessa kontekstin analyysiin.
- 2 Suomennos kirjoittajan.
- 3 Simo Peura on 1996 todennut, että kolmisäikeinen virka on tuotu Suomen evankelis-luterilaisen kirkon keskusteluun ”Teinosen tuomana ja Vatikaanin toisen kirkolliskokouksen innoittamana”. Junkkaala, 2021, 477
- 4 Erik Vikströmin, 2017 mukaan diakonian virkaan vihkiminen rinnastuu esimerkiksi lähetystyöntekijän työhön siunaamiseen, ei pappisvihkimykseen. Tämän ajattelun taustalla on mahdollista nähdä nk. kheirotonia-kheirotesia-jaottelu ja -keskustelu, jossa ordinaatioilla ja viroilla on eri asteita. Tästä kts. tarkemmin esim. Pylvänäinen, 2017, 15; Reininger, 1999, 94–95.
- 5 Sakramentaalisesta sanakäytöksestä esim. Kopperi & Saarinen, 2022, 141. Sananjulistuksen ajatellaan tuovan sakramenttien tavoin Jumalan reaalisesti ihmisen ulottuville ja luokse. Ihminen tulee osalliseksi Jumalan rakkaudesta.
- 6 Tätä tulkintaa korostaa Malkavaara, 2015, 191. Taustalla oli kirkolliskokouksen vähän aiemmin tekemä päätös, jonka mukaan vain piispa sai suorittaa pappisvihkimyksen. Päätös erotti piispanviran pappisvirasta tavalla, joka haastoi mietinnön esityksen viran ykseydestä. Päätös liittyi Porvoon sopimukseen liittyvien sitoumusten täytäntöönpanoon. Antilan, 2017, 306–307, mukaan kirkolliskokous oli päätöstä tehdessään ”kieltänyt puuttuneensa asian teologiseen puoleen”, mutta käytännössä seurauksena oli muutoksen kriitikkojen esittämä seuraus, pappisviran ja piispanviran ykseyden murtuminen. Tästä katso tarkemmin myös Pohjola, 2014, 247–255 ja Zitting, 2020, 54–58.
- 7 Kts. esim. Tampereen hiippakunnan tuomiokapituli, pöytäkirjaote, §707, 16.12.2008, jossa hiippakunnan lausunto Diakoninvirka-mietinnöstä. Piispa Matti Repo, Diakonaattikomitean sihteeri toimi jo tässä vaiheessa hiippakunnan piispana.
- 8 Seurakunnan ja sen jäsenen tulee harjoittaa diakoniaa, jonka tarkoituksena on kristilliseen rakkauteen perustuva avun antaminen erityisesti niille, joiden hätä on suurin ja joita ei muulla tavoin auteta. KJ 4:3§.
- 9 Diakoniasta käsitteenä ja ilmiönä kts. laajemmin esim. Malkavaara, 2022, 21–26.

Lähteet (ja niiden lyhenteet)

- Ahonen, R. (1991). *Diakonaatin uudistus*. Pieksämäki: Kirkon tutkimuskeskus, sarja A nro 56.
- DV (2008). *Diakoninvirka. Kirkkohallituksen 15.8.2007 asettaman työryhmän mietintö*. Suomen ev.-lut. kirkon keskuhallinto (jatkoksa SELK KH). Sarja C 2008:9. Kirkkohallitus.
- Eriksson, T. (1976). *XX Varsinaisen kirkolliskokouksen asettaman virkakomitean loppumietintö. (Mietintö n:o 4) sekä vuoden 1975 kirkolliskokouksen pyytämä ehdotus kirkkolain muutoksiksi*. Helsinki.
- Hietämäki, M. (2019). *Selvitys diakonian viran uudistusprosessin tilasta 2019*. Kirkkohallitus.
- KHE (2011). *Kirkkohallituksen esitys /2011 kirkolliskokoukselle. Diakonaattia koskevien säännösten lisääminen kirkkolakiin ja kirkkojärjestykseen*.
- KHE (2015). *Kirkkohallituksen esitys 1/2015 kirkolliskokoukselle. Uutta diakoninvirkaa koskevien säännösten lisääminen kirkkolakiin ja kirkkojärjestykseen*.
- KKPK (2015). *Kirkolliskokouksen pöytäkirja 5.5.2015 klo 10:15*.
- KKPK (2019). *Kirkolliskokouksen pöytäkirja 6.11.2019 klo 15:00*.

- Kotila, H. (2007). *Diakonaatin uudistaminen Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa. Selvitys aikaisemmista vaiheista ja esitys jatkotoimenpiteitä varten*. Moniste. Kirkkohallitus.
- KVK (1993). *Kirkon virkarakenteen kehittämisen. Suomen ev.-lut. kirkon piispainkokouksen 12.2.1992 asettaman työryhmän mietintö*. Helsinki: SELK KH. Sarja B 1993:1.
- PTR (1989). *Kirkon kolmisäikeisen viran ja diakonaatin uudistamisen selvittelytyön käynnistäminen. Piispainkokouksen 14.9.1988 asettaman työryhmän ehdotus*.
- PV (2002). *Palvelijoiksi vihityt. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon vuonna 2000 asettaman virkarakennekomitean mietintö*. SELK KH. Sarja A 2002:1.
- Sihvo, J. (1975). *Diakonian virka ja siihen vi-*
- kiminen. Kirkon diakoniatuomikunnan asettaman työryhmän mietintö 26.3.1975*. Kirkon diakoniatyön keskus.
- Teinonen, S. (1975). *XX vuosinaisen kirkolliskokouksen asettaman virkakomitean osamietinnöt N:ot 2 ja 3*. Helsinki.
- Vikström, J. (1959). *Vigningen till diakon och diakonissa. Kirkon sosiaalitoimikunta. Diakoniaseminaari 14.-19.9.59*. Esitelmä.
- VRTR (2006). *Virkarakenneyöryhmä 2004:n esitys jatkotoimenpiteistä. Kirkkohallituksen 28.9.2004 asettaman työryhmän raportti*. SELK KH. Sarja C 2006:6.
- YKV (1997). *Yhdessä kirkon virassa. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon vuonna 1994 asettaman diakonaattikomitean mietintö*. SELK KH. Sarja A 1997:9.

Haastattelut (sähköpostitse)

- Häkkinen, Seppo 23.12.2017
- Jolkkonen, Jari 25.10.2017
- Komulainen, Timo 30.9. ja 11.10.2017
- Lehtiö, Pirkko 17.10.2017
- Ripatti, Jaakko 20.10.2017
- Sihvo, Jouko 11.9.2017
- Vikström, Erik 20.9.2017
- Vikström, John 29.9.2017

Kirjallisuus

- Antila, J. (2017). *Kansankirkko ristipaineissa. Suomen luterilainen kirkolliskokous 1974–2011*. Helsinki: SKS.
- BEM (1982). *Baptism, Eucharist and Ministry, Faith and Order Paper No. 111*. Geneva: World Council of Churches.
- BÖ (1992). *Borgå - överenskommelsen*. <https://www.svenskakyrkan.se/filer/Borgåöverenskommelsen.pdf> – Viitattu 26.1.2021.
- Huttunen, N. (2021). Blogi: *Laajempi kaanon? Apostoliset isät ja Uusi testamentti*. <https://www.kotimaa.fi/blogit/niko-huttunen-laajempi-kaanon-apostoliset-isat-ja-uusi-testamentti/> – Viitattu 27.4.2021.
- Jolkkonen, J. (2007). *Systemaattinen analyysi tutkimusmetodinä. Metodiopas*. Joensuu yliopisto. Teologinen tiedekunta.
- Junkkaala, T. (2021). *Olavi Rimpiläinen. Viimeinen vanhauskoinen*. Kauniainen: Perus-sanoma Oy.
- Kansanaho, E. & Hissa, P. (1974). *Palveleva kirkko. Diakonian oppikirja 2. tarkistettu painos*. Helsinki: Kirjaneliö.
- Karttunen, T. (2009). Luterilainen käsitys kirkon virasta. *Reseptio*, 2, 59–72.
- Kasvavaa yhteyttä (2017). Julistus kirkosta, eukaristiasta ja virasta. Suomalaisen luterilais-katolisen dialogikomission raportti. Suomen evankelis-luterilainen kirkko. Katolinen kirkko Suomessa.
- Kirkko 2000 (1986). *Kirkko 2000. Kirkon toiminnan pitkän aikavälin kehittämissuunnitelma*. Helsinki: SELK KH. Sarja 1986:B1.
- Kopperi, K. (1994). Kolmisäikeinen virka ja luterilainen teologia. *Teologinen Aikakauskirja*, 99, 263–273.

- Kopperi, K. (2019). Suppean diakonian puolustuspuheenvuoro. *Diakonian tutkimus*, 1, 63–65.
- Kopperi, K. & Saarinen, R. (2022). *Läsnäoleva Kristus – Tuomo Mannermaan koulu teologian ja kirkon asialla*. Helsinki: STKS.
- Malkavaara, M. (2015). *Diakonia ja diakonivirka. Suomen ev.lut. kirkon julkaisuja 26 Kirkko ja toiminta*. Helsinki: Kirkkohallitus.
- Malkavaara, M. (2022). *Diakonia on kutsu-mustyötä. Diakonia Suomessa 1850–1944*. DIAK Tutkimus 5. Tampere: PunaMusta Oy.
- Palmu, P. (2019). Blogi: *Ikiliikkuja on keksitty: diakonaatti*. <https://www.sley.fi/ikiliikkuja-on-keksitty-diakonaatti/> – Viitattu 27.4.2021.
- Parvio, M. (1980). *Suomen ev.-lut. kirkon 21. varsinaisen kirkolliskokouksen asettaman käsikirjakomitean mietintö*. Helsinki.
- Perustevaliokunta (1988). *Perustevaliokunnan mietintö n:o 3/1988 hiippakuntakokousaloitteesta n:o 8/1988, joka koskee diakonaatin asemaa kirkossamme*.
- Piispainkokous (1989). *Piispainkokous 13. –14.9.1988. Asia N:O 18. Diakonaatin asema kirkossamme. Kirkolliskokouksen toimeksianto. Päätös*.
- Piispainkokouksen suositus (2021). *Piispainkokouksen suositus diakonian virkaan vihkimisestä 25.5.2021*.
- PKL (2/2006). *Piispainkokouksen lausunto 2/2006 Kirkkohallitukselle. Virkarakenneyöryhmä 2004, mietintö osa 1 (virka-teologia)*.
- PKL (1/2009). *Piispainkokouksen lausunto 1/2009 Kirkkohallitukselle. Diakonaattityöryhmä 2007:n mietintö Diakonivirka*.
- PKL (2/2011). *Piispainkokouksen lausunto 2/2011 kirkolliskokoukselle. Diakonaattia koskevien säädösten lisääminen kirkkolakiin ja kirkkojärjestykseen*.
- Pohjola, J. (2014). *Kutsuminen, siunaaminen ja lähettäminen – Ordinaatiokaavojen käsitys pappisvihkimyksestä ja -virasta Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa 1963–2003*. (Väitöskirja, Helsingin yliopisto).
- Porvoon yhteinen julkilausuma (1992). *The Porvoo common statement*. Englannin-kielinen alkuteksti hyväksytty Järvenpäässä 9.–13.10.1992. Suomen ev.lut.kirkko. Kirkkohallituksen ulkoasiain osasto. Kirkkohallitus. Helsinki 1995.
- Pylvänäinen, P. (2017). *Agents in liturgy, charity and communication: The tasks of female deacons in the Apostolic Constitutions*. (Väitöskirja, Itä-Suomen yliopisto).
- Pädam, T. (2011). *Ordination of deacons in the churches of the Porvoo communion: A comparative investigation in ecclesiology*. (Väitöskirja, Uppsalan yliopisto).
- Reininger, D. (1999). *Diakonat der Frau in der Einen Kirche. Diskussionen, Entscheidungen und pastoral-praktische Erfahrungen in der christlichen Ökumene und ihr Beitrag zur römisch-katholischen Diskussion*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- Ripatti, J. (2006). *Ordinoitu, vihitty vai installoitu? – M. Nivala (toim.), Näköalapaikalta. Kirkon nuorisotyöntekijät – Kyrkans ungdomsarbetare ry. 60 vuotta. Jyväskylä: Gummerus kirjapaino Oy, 47–62*.
- Saraja, A. (2009). *Sanan vai rakkauden palveluksessa. Diakonian viralle esitetyt teologiset perusteet Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa vuosina 1997–2006*. (Pro gradu, Helsingin yliopisto).
- Seurakunta 2000 (1987). *Seurakunta 2000. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon piispainkokouksen 11.2.1987 asettaman Kirkko 2000 -jatkotyöryhmän mietintö*. Helsinki: SELK KH. Sarja B 1987:5.
- Simojoki, M. (1950). *Kristinopin opetus. Opas uuden Kristinopin käyttäjille*. Helsinki: Kirjapaja.
- Tampereen hiippakunnan tuomiokapituli, pöytäkirjaote, §707 16.12.2008.
- Toivainen, K. (1984). *Kolmisäikeinen virka suomalaisessa, ekumeenisessa ja luterilaisen tunnustuskirjojen yhteydessä*. – P. Annala (toim.), *Elevatis oculis. Studia mystica in honorem Seppo A. Teinonen*. Vammala: Vammalan kirjapaino Oy, 257–268.
- Zitting, H. (2020). *The episcopal office in transition. Finnish lutheranism and the Lutheran World Federation discussions on episcopé, 1945–2015*. (Väitöskirja, Helsingin yliopisto).